

#01

POÈTICA I CRÍTICA LITERÀRIA. REFLEXIONS AL VOLTANT DEL CONCEPTE DE NARRATIVITAT DE PAUL RICOEUR

Federico José Xamist

Llicenciat en Teoria de la Literatura i Literatura Comparada

Universitat de Barcelona

Cita recomanada || XAMIST, Federico José (2009): "Poètica i crítica literària. Reflexions al voltant del concepte de narrativitat de Paul Ricoeur" [article en línia], 452°F. *Revista electrònica de teoria de la literatura i literatura comparada*, 1, 66-76, [Data de consulta: dd/mm/aa], < <http://www.452f.com/issue1/poetica-y-critica-literaria-reflexiones-en-torno-al-concepto-de-narratividad-en-paul-ricoeur/> >.

Il·lustració || Patricia Martínez

Traducció || Sara da Pena Gómez

Article || Rebut: 14/04/2009 | Apte Comitè científic: 11/05/2009 | Publicat: 01/07/2009

Llicència || Llicència Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 de Creative Commons.

Resum || El present assaig proposa fer una lectura de l'itinerari plantejat per Ricoeur que va des de l'aparició del text fins a la seva interpretació com a evidència de l'estructura narrativa, de l'experiència humana. A partir d'aquest punt, ens proposem demostrar que l'obra literària no constitueix un fet aïllat de la realitat sinó el seu moment hermenèutic, és a dir, una manera de plantejar i catalitzar experiències que originen determinats camins existencialistes. En segon lloc, de la mà d'en Ricoeur, es pretén fer una lectura de les influències de la Lingüística i l'Hermetèutica en la reflexió del segle XX i del rescat de la *Poètica* d'Aristòtil portat a terme per ambdues escoles.

Paraules clau || Ricoeur | Poètica | Narrativitat | Text | Forma | Realitat | Hermetèutica.

Abstract || The present article attempts to read the itinerary suggested by Ricoeur, which starts with the appearance of the text, and finishes with its interpretation as evidence of the narrative structure of human experience. Having done this, we propose to demonstrate that the literary work does not represent an event isolated from reality, but its hermeneutic moment, i.e. a way to think about and catalyze experiences that give way to certain existential courses. In the second place, together with Ricoeur, we attempt to read the influence of Linguistics and Hermeneutics on 20th century literary thought, and the recovery of Aristotle's *Poetics* carried out by both schools.

Keywords || Ricoeur | Poetics | Narrative | Text | Form | Reality | Hermeneutics.

Se puede intentar negar el problema mismo y considerar como no pertinente la cuestión del impacto de la literatura sobre la experiencia cotidiana. Pero entonces, por una parte, se ratifica paradójicamente el positivismo que generalmente se está combatiendo, a saber: el prejuicio de que sólo es real el dato que puede observarse empíricamente y describirse científicamente, y por otra, se encierra la literatura en un mundo en sí y se rompe la punta subversiva que lanza contra el orden moral y social. Se olvida que la ficción es precisamente lo que hace del lenguaje ese supremo peligro del que Walter Benjamín, tras Hölderlin, habla con temor y admiración.

P. Ricoeur, *Tiempo y narración*.

Una de les principals aportacions de Paul Ricoeur a la crítica literària és la reconsideració del text literari com “el” fet indispensable de la crítica literària. Sense el text poden donar-se diverses instàncies comunicatives, però no la instància comunicativa que anomenem literatura. Aquesta consciència del text com a “forma” és plantejada ja des de principis del segle XX per l’escola Formalista i des de llavors ha determinat una distinció fonamental a l’hora d’aproximar-se a l’obra literària: la distinció taxativa entre ficció i realitat. Malgrat tot, aquest fenomen propi del fet literari –la consciència de la forma– és extrapolat per la lingüística a qualsevol acte comunicatiu, i la conflictiva relació entre ficció i realitat es converteix en un acord tàcit. La separació entre llengua i parla, plantejada per en F. Saussure al *Cours de Linguistique Générale*, obre el camí a la posterior consideració estructuralista del llenguatge com un sistema de signes completament objectivable en vistes d’assolir una determinada competència lingüística. Ricoeur adverteix que l’extrem d’aquesta manera de considerar el llenguatge pot portar a dissoldre l’horitzó de reflexió de la crítica literària, doncs l’obra, dins del “mercat de la comunicació”, deixaria de ser un esdeveniment del llenguatge per convertir-se en una de tantes formulacions ja contingudes en el codi de la llengua. D’aquesta manera, el fet artístic ja no constitueix sinó l’accessori d’una realitat taxativament establerta pel fet científic. L’aportació de Ricoeur a la crítica literària del segle XX ve donada per la recuperació d’aquella consciència de la forma que intercedeix entre ficció i realitat, però conscient a més de que aquesta distinció concerneix en igual mesura al discurs artístic i al discurs científic; conscient, per tant, de que totes les consideracions teòriques sobre el text i la llengua tenen com únic objectiu assegurar un horitzó de reflexió que pertany tant a l’especulació com a l’experiència de cada dia.

Ricoeur planteja la consciència de la forma com alguna cosa més que una distinció categorial entre ficció i realitat. Per a Ricoeur el text no és només una cosa “al costat de” la realitat, circumscrita en una reflexió particular; el text evidencia que l'experiència humana ve determinada pel fenomen del temps.

Cada acaecimiento discursivo es, en efecto, un acaecimiento evanescente; pero su sentido permanece. Por ello, dicho sentido puede ser fijado mediante la escritura. El sentido del discurso y la intención de su emisor dejan de solaparse en ese momento, y el destino del primero se separa del segundo, como veremos posteriormente al analizar la noción de «discurso» como texto y obra. (Ricoeur 1999: 49)

En aquest fragment, corresponent a un article publicat al 1978, es pot apreciar el trànsit de la reflexió de Ricoeur entorn al text, que va des de *La metáfora viva* (1975) fins a *Tiempo y narración* (1983-85). A partir de la consideració de la metàfora com a instrument científic – comparant-la amb la funció del “model” en el discurs científic–, s'arriba a plantejar la narrativitat com la manera “d'articular” l'experiència humana, determinada pel fenomen del temps. Malgrat que metàfora i narració pertanyin a àmbits diferents de la teoria literària –la metàfora als “trops”, la narració als “gèneres”–, ambdues pertanyen al mateix àmbit de llenguatge en quant innovació i ambdues parteixen de la consideració de la frase com a unitat mínima del llenguatge. Basant-se en la distinció de nivells del llenguatge portada a terme per E. Benveniste, en la que a un nivell semiòtic la paraula és entesa com el signe d'un codi, i a un nivell semàntic una paraula és inseparable d'una altra –perquè en aquest cas la unitat bàsica del discurs és la frase–, Ricoeur planteja la possibilitat d'entendre la metàfora no com a mera “substitució” de significat sinó com a “tensió” de sentit. La narració, en quant ficció, també es presenta com una tensió de sentit davant la realitat convencional.

La innovació del llenguatge, malgrat tot, no se situa “junt a” una realitat preestablerta sinó que es desplega en l'arc que va des de la denotació a la connotació, evidenciant el caràcter poètic de tota acció humana. El text, doncs, en quant poema o “cosa feta”, ha de quedar correctament situat en l'horitzó de l'experiència per superar l'enganyosa disjunció entre ficció i realitat: “Hay que equilibrar, por tanto, el axioma de la clausura del universo de los signos con una mayor atención a la función principal del lenguaje, que consiste en decir. En contraste con dicha clausura, esa función constituye una apertura” (Ricoeur, 1999: 46).

Mario J. Valdés, en el seu llibre *La interpretación abierta: introducción a la hermenéutica literaria contemporánea*, afirma que l'hermenèutica és el fonament més satisfactori per a la crítica literària perquè, en contrast amb les teories historicistes, les teories formalistes i el

deconstructivisme, assegura la continuïtat entre text i realitat en quant acte comunicatiu. L'esquema intemporal subjecte-objecte és insuficient per a la interpretació de l'obra d'art, ja que, en aquest esquema, l'experiència del temps com a experiència comunicable queda abolida en una manera irrevocable de coneixement, que pressuposa l'existència d'un objecte completament aïllat del succeir temporal que ens constitueix com a éssers humans: “[...] las bases de una hermenéutica fenomenológica se derivan del cuestionamiento de la relación sujeto-objeto y es a partir de este cuestionamiento que observamos por primera vez que la idea de objetividad presupone una relación que comprende al objeto supuestamente aislado” (Valdés, 1995: 64). Per a la interpretació d'un text no és necessari trencar el cercle hermenèutic que es genera entre “l'abans” i el “després” de l'obra, ja que en el plantejament de Ricoeur, el text es presenta com a una “mediació”. El coneixement de la realitat aportat per la ficció del text és plantejat per en Ricoeur com un “aprenentatge”, és a dir, un coneixement que no s'esgota en l'objecte sinó que s'actualitza permanentment en l'experiència compartida.

Al capítol I de la Primera Part de *Tiempo y Narración I*, Ricoeur presenta l'aporia de l'experiència del temps formulada per sant Agustí al llibre XI de les *Confessions* com el punt de partida per a la pregunta sobre la narrativitat. L'aporia del temps inaugura el pla de la ficció, perquè genera un trencament en la seqüència suposadament inalterada de la realitat (*quid est enim tempus? si nemo ex me quaerat, scio; si quaerenti explicare velim, nescio*). Aquesta aporia ve donada pel caràcter contradictori d'un saber que, justament al moment en que s'explicita, es transforma en un no-saber. Segons sant Agustí, l'experiència del temps es defineix per la *intentio* i la *distentio animi*: la “tensió” de l'acció humana desplegada en el projecte i la memòria. Com superar la circularitat pròpia del saber humà que, encara que emergeix com a objecte de coneixement, es presenta sempre submergit en la indeterminació de l'experiència temporal? Malgrat tot, aquest coneixement humà que es mou entre la ficció i la realitat a la vegada inaugura l'única possibilitat de “saber”.

Com a possible resposta a l'aporia del temps, Ricoeur se serveix del concepte de mimesi plantejat per Aristòtil a la *Poètica* (capítol II de la Primera Part de *Tiempo y Narración I*). La *mimesi* aristotèlica és una *mimesi* de les accions humanes (*mimesis tôn pragmatôn*) i no una imitació estàtica de la realitat, com va ser definida pel cicle classicista. A través de la *mimesi*, l'home “produeix” (*poieîtai*) els seus primers coneixements (*tàs mathêseis*) (*Poètica*, 1448b). La *mimesi* aristotèlica, com assenyala Ricoeur, consisteix en una “activitat mimètica” que defineix el mode d'accés a la realitat i constitueix l'àmbit de totes les produccions (*poiêmata*) humanes, perquè “[...]”

el tiempo se hace tiempo humano en la medida en que se articula en un modo narrativo, y la narración alcanza su plena significación cuando se convierte en una condición de la existencia temporal” (Ricoeur, 1987: 117). Per part seva, la reflexió de la crítica literària, en quant hermenèutica del text, consisteix en “[...] reconstruir el conjunt de operacions per les que una obra se levanta sobre el fons opac del viure, del obrar i del sofrir, per a ser dada per l'autor a un lector que la rep i així canvia la seva obra” (Ricoeur, 1987: 118). D'aquesta manera, en el concepte de narrativitat, dins de la teoria de la metàfora, no es considera la creació literària com una activitat paral·lela a la vida real, sinó com una instància ètica, en el sentit de marcar cada vegada un accés adequat al cercle interpretatiu de la realitat: “[...] seguim, per tant, el pas d'un temps prefigurat a un altre refigurat per la mediació d'un configurat” (Ricoeur, 1987: 119).

Només el pas d'un temps a l'altre a través de la mediació poètica del llenguatge és el que permet apropiarse del temps, constituint així, no una successió abstracta de moments indiferents, sinó una experiència temporal, articulada i comunicable. Ricoeur associa aquests tres moments temporals a tres moments estructurals del concepte de *mimesis* en Aristòtil. Prefiguració i refiguració fan referència a “l'abans” i al “després del text: tota narració s'arrela a la pre-comprensió del món de l'acció i només es realitza del tot com un retorn al temps del fer i el patir. La prefiguració correspon al primer moment de la *mimesis*, que Ricoeur anomena *mimesis I*. Tot que fer humà és “mou” en un cert grau de comprensió del món, que sense ser necessàriament explícit, ens informa sobre el que hem de fer, el que toca emprendre o abandonar. En aquest punt de l'anàlisi, Ricoeur fa referència al concepte de “intemporeïtat” (*Innerzeitigkeit*), encunyat per Heidegger en el cap. IV de la Segona Secció de *Ser i temps*. En la concepció heideggeriana, el temps no és quelcom que estigui “aquí” com un objecte més: el temps es “temporitza” cada vegada –es fa temps– en els actes. La “intemporeïtat” correspon al temps que es temporitza en el quefer quotidià, i ve determinat pels cicles naturals de la nit i el dia, la sembra i la collita... com assenyala Ricoeur, és el temps dels “treballs i els dies”. Aquest temps està ja determinat sempre pel calendari. Però, malgrat que sigui un temps predeterminat, és un temps significatiu que sempre ha de ser interpretat. És el temps que es dona “dins” l'ordre significatiu d'un món i que origina una “semàntica de l'acció”.

Segons Ricoeur, el *phátos* tràgic analitzat per Aristòtil a la *Poètica*, al·ludeix a aquest primer moment mimètic. Per Aristòtil l'acció tràgica ve donada per un canvi de fortuna (*metábasis*). Dins de la configuració poètica de la tragèdia, aquest canvi de fortuna es duu a terme a través de la peripècia (*peripéteia*), el reconeixement (*anagnôsis*),

i l'esdeveniment patètic (*páthos*). Aquestes són les tres parts del *mythos*, considerat des d'un punt de vista ètic (*Poètica*, 1452a-b). Malgrat que aquestes parts –en quant *mythos*– pertanyen al segon moment de la *mimesi*, el de la configuració o ficció literària, vénen determinats per un canvi de fortuna que constitueix tota experiència del temps. En la mateixa concepció agustiniana del temps com *intentio* i *distentio animi* –punt de partida de la reflexió de Ricoeur– el pas del temps és considerat com un permanent canvi de fortuna. Així doncs, malgrat que estiguem immersos en les ocupacions quotidianes, si no tinguéssim certa noció de les transformacions que se succeeixen en nosaltres i no les hi donéssim sentit, no podríem sentir simpatia o antipatia per un determinat procés presentat en una configuració narrativa. La diferència està en que el pla de la ficció constitueix la reflexivitat pròpia d'una acció significant:

[...] la poética recurre continuamente a la ética, aun cuando aconseje la suspensión de cualquier juicio moral o su inversión irónica. El propio proyecto de neutralidad presupone la cualidad originariamente ética de la acción anterior a la ficción. Esta misma cualidad ética no es más que un corolario del carácter principal de la acción: estar desde siempre mediatizada simbólicamente. (Ricoeur, 1987: 127)

D'aquesta manera, la ficció es constitueix sempre a partir de la semàntica de l'acció, però opera un canvi que introdueix el segon moment estructural de la *mimesi*: la configuració dels fets. El punt de partida d'aquesta descripció és la definició aristotèlica de *mythos* com una “composició de les accions” (*systasis tôn pragmatôn*) (*Poètica*, 1450b). El *mythos* no és unitari perquè descriu la totalitat del temps, sinó per la possibilitat de configurar en una sola trama la multitud de coses que ens succeeixen. La *mimesi II*, en l'anàlisi de Ricoeur, correspon a la necessitat de configurar en el llenguatge el temps prefigurat de l'acció quotidiana: “[...] la construcció de la trama es la operació que extrae de la simple sucesión la configuració” (Ricoeur, 1987: 136). La senzilla successió és una comprensió del temps a partir de les coses amb les que tractem: el dia i la nit. El temps pròpiament humà és l'encontre d'un passat i un futur en un present carregat o desproveït de sentit. D'aquí es deriva la necessitat d'una configuració dels fets a través del llenguatge i, en ella, es fa evident la historicitat de l'experiència temporal.

Dins de la fenomenologia heideggeriana del temps, la “historicitat” (*Geshichtlichkeit*) marca el pas de la “intratemporalitat” –el temps submergit dels afanys quotidians– a la “temporalitat”: la comprensió del temps com a horitzó transcendental del succeir humà (cap. V de la Segona Secció de *Ser y Tiempo*). Ricoeur fa èmfasi en la diferència entre la història i el relat de ficció: ambdues són configuracions del temps, però la primera constitueix una narració cronològica i la segona una narració episòdica. Malgrat això, el concepte d'Heidegger

conté el que Ricoeur anomena la “referència creuada” entre ambdós discursos. La historicitat no fa referència solament a la història com a saber objectiu del temps –que en alemany es diu *Historie* i segons Heidegger constitueix un moment derivat de la *Geshcichtlichkeit*–; la historicitat, en quant moment configurant del discurs, té el sentit “d’explicar” quelcom perquè allò que ha passat és significatiu per a qui ho explica i concerneix a qui ho escolta. Com assenyala en J. E. Rivera en una nota de la seva traducció de *Ser y Tiempo* (p. 496), la paraula *Geshcichtlichkeit* deriva del verb alemany *geschehen* que significa “esdevenir”. La història com a esdevenir és l’home mateix en acció significativa. La narrativitat pròpia d’aquesta acció, com apunta Ricoeur, és la que exigeix una determinada configuració temporal, sigui aquesta cronològica o episòdica, ja que “[...] al mediatizar los dos polos del acontecimiento y de la historia, la construcción de la trama aporta a la paradoja (del tiempo) una solución: el propio acto poético” (Ricoeur, 1987: 138).

Ara bé, un cop justificada la necessitat de l’acte configuratiu com a mediació entre l’esdeveniment i la història, és necessari preguntar-se de quina manera el poema –ja no acte sinó cosa– pot retornar al transcurs del temps. Com vam apuntar anteriorment, en la concepció heideggeriana del temps, la historicitat marca el pas d’un temps perdut entre les coses del món a un temps projectat com a horitzó de l’acció. Aquest horitzó, de la mateixa manera que l’horitzó visual permet la visió d’un objecte, constitueix la possibilitat en si mateixa de cada acció particular dins la trama significativa del món, i ve donat pel tercer moment de la *mimesi*: la refiguració. El temps de la realitat no queda per sempre immòbil en la ficció del text, sinó que passa a través d’ella i esdevé projecte que només arriba a complir-se en una refiguració de la mateixa realitat : “[...] la obra escrita es un esbozo para la lectura; el texto, en efecto, entraña vacíos, lagunas, zonas de indeterminación e incluso, como el *Ulises* de Joyce, desafía la capacidad del lector para configurar él mismo la obra que el autor parece querer desfigurar con malicioso regocijo” (Ricoeur 1987: 152).

La *mimesi II*, segons Ricoeur, es troba present en el concepte aristotèlic de *kátharsis*. La *kátharsis* és un terme mèdic que fa referència a la curació d’una malaltia, associat per Aristòtil a l’experiència de la tragèdia. La *kátharsis* de la tragèdia és descrita com el pas d’un estat de “malaltia” a un estat de “salut” a través de la temor i la compassió (*di’eléou kai phóbou peráinousa tèn tòn toióútôn pathêmátôn kátharsin*) (*Poètica*, 1449b); pas que en el context de la *pólis* grega correspon al trànsit de la ignorància al coneixement, i constitueix la garantia de la llibertat del ciutadà. Com se serveix d’un concepte que per a nosaltres pot semblar impropï a la terminologia de la crítica literària, Aristòtil posa de manifest que l’objecte d’estudi

no s'esgota en l'anàlisi científic. El concepte de *mimesis* no es pot reduir a una comparació real entre la ficció del text i la realitat de les accions, ja que del mateix mode que el *páthos* tràgic no pot ser comprés sinó des del caràcter ètic de l'acció anterior a la ficció, la *kátharsis* genera una acció posterior a la ficció que posa de manifest i expressa la llibertat de l'home. Aquesta acció eminentment poètica és la refiguració constant de la realitat.

En aquesta tercera part de l'anàlisi, Ricoeur fa referència als postulats de dues escoles de crítica literària de la segona meitat del s. XX: "El texto sólo se hace obra en la interacción de texto y receptor. Sobre este fondo común se destacan las dos aproximaciones diferentes: la del acto de lectura y la de la estética de la recepción" (Ricoeur, 1987: 152). Després, afirma Ricoeur respecte a la reflexió de W. Iser i R. Jauss, que per ambdues teories: "[...] el texto es un conjunto de instrucciones que el lector individual o el público ejecutan de forma pasiva o creadora" (Ricoeur, 1987: 152).

La refiguració, com l'acte creatiu d'un lector disposat a modificar-se i modificar la seva realitat compartida en l'experiència històrica del temps, finalitza de tancar el cercle hermenèutic, que comença, una altra vegada, en el retorn al temps afanyat del quefer quotidià. No obstant això, aquest cercle no es tracta d'un cercle viciós en el qual estem tancats, perquè inaugura un espai d'acció on la ficció i la realitat constitueixen la línia de l'horitzó en el qual l'experiència del temps s'obre i succeeix així una experiència comunicable. D'aquesta manera queda en evidència que no estem confinats en el món objectiu i immutable d'un subjecte aïllat, i que, com assenyala Heidegger, no és necessari trencar el cercle: allò determinant és assegurar cada vegada l'accés adequat al cercle. Per a Ricoeur aquest accés ve donat per la narrativitat inherent a l'experiència temporal, ja que "la poética de la narratividad responde y corresponde a la poética de la temporalidad".

Com hem vist en aquest últim apartat, Ricoeur realitza una síntesi entre la reflexió de Aristòtil –que inaugura la consideració crítica del text– i la reflexió actual de dues escoles de crítica literària. No obstant això, sense les consideracions d'Iser i Jauss sobre el paper determinant del lector en la ficció literària, possiblement Ricoeur no hagués pogut descriure la *kátharsis* aristotèlica com la manera en que la ficció del text torna al succeir temporal a través del lector. De la mateixa manera, sense les aportacions del Formalisme de principis del segle XX i l'escola estructuralista, possiblement no hagués pogut descobrir en el concepte de *mythos* de l'Aristòtil la noció de "configuració" de l'experiència temporal. Com a teló de fons, sense l'anàlisi de l'aporia del temps a sant Agustí i el concepte de "temporalitat" a Heidegger, al seu torn, Ricoeur possiblement no

hagués pogut justificar el text literari com instància ètica del succeir humà. En aquest sentit, la reflexió de Ricoeur marca un moment fonamental en la crítica literària del segle XX, perquè recupera l'horitzó històric d'una reflexió que sempre ha pertangut i sempre pertanyerà a l'experiència d'una col·lectivitat. A més a més, posa en evidència que les diferents escoles mai se superen unes a altres sense més ni més, sinó que constitueixen un teixit intel·lectual on l'obra literària sempre reposa per a una nova interpretació.

Bibliografía

- ARISTÓTELES (2003): *Poética*, Aníbal González (ed.), Madrid, Visor.
- HEIDEGGER, Martin (1998): *Ser y Tiempo*, Santiago de Chile, Ed. Universitaria.
- (1957): *Sein und Zeit*, Tübingen, Max Niemeyer.
- RICOEUR, Paul (1999): *Historia y narrativa*, Barcelona, Paidós.
- (2001): *La metáfora viva*, Madrid, Trotta.
- (1997): *Retórica, poética y hermenéutica*, Cuaderno Gris, nº 2.
- (1987): *Tiempo y narración I*, Madrid, Ed. Cristiandad.
- VALDÉS, M. J. (1995): *La interpretación abierta: introducción a la hermenéutica literaria contemporánea*, Amsterdam, Rodopi.